

Світлана Іваницька

●

ЧЕРНІГІВСЬКІ КАДЕТИ ТА ВЛАДА В 1905–1914 РОКАХ: ІМПЕРСЬКИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ

У статті аналізується життєдіяльність Чернігівської організації конституційно-демократичної партії як регіональної філії впливової політичної сили Російської імперії в добу першої революції 1905–1907 рр. та в постреволуційний період. Увагу зосереджено на взаєминах влади й опозиції, відносинах партійного «центру» й «периферії». Джерелами дослідження є передусім матеріали фондів Державного архіву Російської Федерації й щотижневика «Вестник Партии народной свободы», також — публіцистика, мемуари, листування.

Ключові слова: конституційно-демократична партія, Чернігівська губернія, перша російська революція, влада, опозиція, І.Л. Шраг, О.О. Свєчин, О.О. Муханов.

1. Історіографічні нотатки

Процеси створення, функціонування та діяльності Чернігівської губернської організації конституційно-демократичної партії в роки першої російської революції 1905-1907 рр. та постреволуційний період становлять інтерес передусім як сторінки історії однієї з регіональних філій найвпливовішої опозиційної сили пізньої Російської імперії. В той час слід відзначити, що конституційно-демократична партія (*партія народної свободи*) зазвичай трактувалася в українській історіографії як носій ідей російської великодержавності й імперського централізму, як політичне утворення, що, незважаючи на соціальну забарвленість ліберальної доктрини та спроби створити широкий опозиційний фронт поступових сил боротьби з самодержавним режимом, усе ж таки не виявляло достатньої симпатії та співчуття до автономістсько-федералістських постулатів «українського проекту». А тому існування його у просторі української історії не є предметом, що заслуговує на прискіпливу увагу фахівців, «нове прочитання» або, принаймні, на прихильне ставлення до себе. В той час уявляється, що звернення до сюжетів, пов'язаних з партійною історією російського лібералізму, має розширити проблемне поле вітчизняної історіографії, скоригувати наявну «україноцентричність» дослідницької оптики й тим самим — поглянути на новітню історію України як історію формування паростків громадянського суспільства за участю осіб різних політичних переконань і різної етнічної приналежності.

Ще у 1991 р. дослідник уральської провінційної багатопартійності зазначив, що «дослідження історії конституційно-демократичної партії — головної російської ліберальної партії — в загальноросійському масштабі не може вважатися завершеним без глибокого вивчення кадетських організацій в різних регіонах країни...»¹. В російській історіографії цю лакуну вже успішно ліквідовано: з'явилася низка робіт про сибірських, тверських, повольських, уральських кадетів у провінційному, «губернському» й «повітовому» масштабах, де на значному за обсягом матеріалі проаналізовано територіальне розміщення та організаційну динаміку, чисельність, соціальний склад, засоби і методи ідейно-політичного впливу на маси, участь у виборчих кампаніях, форми

© Іваницька Світлана Григорівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій (м. Запоріжжя).

взаємодії ЦК і губернських комітетів, взаємини партії і влади, висвітлено політичну поведінку і символіку, соціально-моральні цінності, психологічний настрій, персоналії окремих лідерів та активістів. Що ж до ситуації в українській вітчизняній історіографії, ця думка, здається, не втрачає своєї ваги. За роки незалежності в українській вітчизняній історіографії історія кадетських організацій в українських губерніях та кадетської партії в цілому стала предметом спеціального розгляду в дисертаційних роботах А.О. Білоус (1993), частково — А.І. Павко (2001) й В.І. Корольова (1996), також — у статті О.Г. Старинця². В дисертаціях Л.В. Щербин (2007) та І.О. Демуз (2009) розглянуто ставлення кадетів до українського питання. Щодо Чернігово-Сіверщини діяльність кадетської партії стала предметом тривалих наукових зацікавлень ніжинського історика О.П. Кривобока (2009). Предметом уваги дослідників стали також персоналії чернігівських лібералів М.М. Могілянського (*Г.М. Курас, С.М. Ляшко*), О.О. Свечина (*О.Я. Рахно*), В.М. Хижнякова (*О.І. Ісаєнко, Л.М. Шара, О.Я. Рахно*), І.Л. Шрага (*Т.П. Демченко, Г.М. Курас, І.М. Старовойтенко*). Іллі Людвиговичу Шрагу — одному з провідних діячів громадсько-політичного опозиційного руху Північного Лівобережжя України, присвячена ґрунтовна монографія Т.П. Демченко, що вдало поєднує в своєму дослідженні персоніологічний та регіональний аспекти. Український радикальний демократ і водночас російський кадет, громадський діяч, що поєднав у життєвій траєкторії участь у загальноросійському визвольному русі, в «українському проєкті» та локальних патріотичних починаннях — таким постає І.Л. Шрага на сторінках книги... Членство І.Л. Шрага в КДП Т.П. Демченко пояснює низкою чинників особистого та громадського характеру, передусім — сподіваннями, що плекав і сам він, і його однодумці з Української демократично-радикальної партії (УДРП) (1905–1908) щодо можливості заручитися підтримкою кадетів у Державній думі у вирішенні «українського питання»³. Відзначимо, що переважна більшість матеріалів, де розглянуто події в роки «малої революції» на Чернігівщині, — вибори до Державної Думи, діяльність Чернігівської міської думи, боротьбу за свободу українського друкованого слова, життя партій, ліволіберальний рух, заснування «Просвіти» та долі людей, що творили ту історію, — опублікована в 1995–2011 рр. на сторінках всеукраїнського журналу «Сіверянський літопис»⁴. Автор пропонованої увазі читача статті також неодноразово зверталася до вивчення окремих постатей із середовища чернігівської громади, членів КДП та УДРП, історії відносин цих двох політичних сил у 1905–1917 рр.⁵

Подальше дослідження філій конституційно-демократичної партії на території українських губерній повинно розгортатися саме у контексті регіональної історії. Вірогідно, детальніше та всебічніше слід простежити діалог центральних та місцевих органів кадетської партії, взаємин кадетів із представниками інших політичних та етнічних сил, уважніше придивитися до співвідношення імперського та регіонального факторів у революційних політичних процесах на Чернігівщині, взаємин партійного «центру» й «периферії», відносин влади й опозиції на початку ХХ ст. Щодо останньої проблеми, російські автори слушно відзначають, що «проблеми ставлення політичних партій до влади традиційно досліджені краще, ніж ставлення зворотного порядку — влади до політичних партій (і рухів)». Зокрема, «ставлення лібералів до царської влади досить добре вивчене. В той же час про настанову влади до лібералів відомо набагато менше»⁶. Ця думка є вельми актуальною щодо «українського випадку».

Таким чином, процес відносин владних інституцій та місцевих осередків конституційно-демократичної партії (*партії народної свободи*) на Чернігівщині в 1905-1912 рр., незважаючи на значну відстань часу, є одним із тих сюжетів нової політичної історії, що й донині зберігають академічний і практичний інтерес. І це не випадково, бо в сучасній Україні в умовах постійного тиску влади на громадянське суспільство й безперервних коливань політичного режиму між конституціоналізмом та авторитаризмом (зазвичай на користь останнього), як і раніше, не втрачає гостроти проблема дискусії між владою та опозицією.

2. Джерельна база

Джерельною основою дослідження послуговували насамперед базові, власне кадетські матеріали, значна частина яких сконцентрована у ф. 523 (ЦК кадетської партії) і ф. 579 (особистий фонд лідера партії П.М. Мілюкова), що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ). Важливими для з'ясування «обличчя» місцевих організацій та позицій активістів і лідерів є публікації в щотижневому журналі «Вестник Партии народной свободы» (ВПНС), що був органом ЦК партії кадетів та видавався в Петербурзі з 22 лютого (7 березня) 1906 по 3 (16) лютого 1908 рр. (редактор-видавець В.Д. Набоков), в центральній та провінційній пресі, що вийшли з-під пера ідеологів та активістів партії та згодом були перевидані окремими збірками (див., напр.: *Могиланский М. Первая Государственная Дума — СПб., 1907*), мемуари, листування. Базові джерела дозволяють поглянути на історію кадетських структур «зсередини», простежити процес створення, структуру, чисельність, склад, засоби та методи діяльності. Без сумніву, цінний матеріал про місцевих кадетів міститься в документах урядового табору, насамперед — у фондах Особливого Відділу Департаменту поліції (ДАРФ, ф. 102, ОО).

3. Чернігівська організація КДП: чисельність, розміщення, особистий склад

Щодо буремних подій так званої «малої революції» 1905–1907 рр., що сколихнули тищу провінційного Чернігова, відзначимо, що після оголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. саме партія кадетів стала однією з провідних антиурядових сил у регіоні, вслякою намагаючись поширити свій вплив на середні міські верстви, на селянський та — частково — робітничий рухи. Кадетська партія заявляла про потребу здійснення радикальних перетворень у Російській державі парламентським шляхом на підставі загальнолюдських цінностей, відзначалася тяжінням до легальності та законності дій. «Кадети вітали Маніфест 17 жовтня 1905 р., але не поспішали оголосити про безумовну підтримку уряду, жадаючи від нього гарантій реалізації оприлюднених декларацій. Однією з центральних була вимога скликання Установчих зборів з метою прийняття Конституції. негайне проведення цілого комплексу структурних реформ мав би забезпечити «діловий кабінет» з громадських діячів і царських адміністраторів ліберального штибу»⁷. Внаслідок підписання імператором 23 квітня 1906 р. основних державних законів «Росія виявилася включеною в процес інституціоналізації відносин між елітою і масами, який був характерний для європейських країн на межі ХІХ — ХХ ст.»⁸. В країні була створена система дуалістичної монархії, якій були притаманні: поділ влади, що ледь намітився; законодавче народне представництво; новий тип прийняття державних рішень; становлення публічної політики; наявність партій, які перетворювалися на інститути громадянського суспільства; народження людини політичної; початок діалогу влади з політичним соціумом. Стрімке народження багатопартійності примусило пересічного обивателя несподівано замислитися, як би то «не бути диким» та в яку партію «встряти», про що з гумором писав колишній діяч Чернігівської української громади (1893–1905), поет В.І. Самійленко у вірші «Заклопотаний росіянин»⁹.

Значне зацікавлення викликала партія кадетів. Задекларована позакласовість партії, полегшені умови вступу нових членів (достатньо було «словесної заяви» неофіта одному із членів місцевого комітету), дозволений статутром широкий плюралізм думок, помірковано-радикальна програма призвели до бурхливого зростання її лав з кінця 1905-го й до весни 1906 р. На місцях процес організації партії відбувався у взаємозв'язку з початком виборчої кампанії в Першу Державну думу. Формування місцевих територіальних структур КДП, їхня взаємодія з центром на принципах широкої автономії, особистої ініціативи, раціональної координації та корегування дій свідчило про те, що КДП формувалася як партія гібридного типу, що поєднувала в собі елементи устрою кадрової та масової партій. До квітня 1906 р. в Російській імперії функціонувало вже понад 360 місцевих осередків різних рівнів, а чисельність партії сягала 70 тис. чол. В Україні найбільш чисельні та впливові організації були створені в Києві та Одесі¹⁰. Серед членів кадетської партії були видатні представники української інтелігенції, які відігравали помітну роль у національному

русі: М.П. Василенко, Д.М. Григорович-Барський, І.В. Лучицький, В.П. Науменко, Ф.Р. Штейнгель, І.Л. Шраг та ін., що підтримували національно-культурні, а подекуди й політичні вимоги українства. До складу Чернігівського комітету КДП увійшли: А.В. Верзилов, Н.К. Галімський, К.П. Добровольський, М.К. Імшенецький, О.О. Муханов, І.М. Полторацький, М.Д. Пухтинський, А.М. Сац, О.О. Свечин, І.М. Соколовський, В.М. Хижняков, І.Л. Шраг¹¹. Лист у Московське відділення ЦК, одержаний 18 травня 1906 р. та пересланий в подальшому до Петербурзького відділу ЦК, подає відомості щодо створення повітових організацій. Так, у м. Городня в квітні 1906 р., напередодні виборів у Першу думу, з'явилася організація КДП. У склад місцевого комітету увійшли: голова — Степан Дмитрович Репчицький, товариш голови — Микола Юхимович Щербак, секретар-скарбник — Володимир Іванович Венглинський¹². Вірогідно, комітет постав із місцевої ініціативи, а про його створення було згодом повідомлено Чернігівський губернський комітет. Нарешті, керівники останнього проінформували ЦК, що в новостворений Городнянський комітет увійшло 26 членів (*лист за підписами О.М. Полторацького та М.К. Імшенецького*)¹³.

Відзначимо розбіжності в літературі щодо кількісного складу чернігівських осередків КДП. Так, за думку провідного фахівця з історії російського лібералізму В.В. Шелохаєва, організації КДП існували в Чернігові (міський і одночасно губернський комітети) і в м. Городня та, відповідно, нараховували 100 й 26 осіб; місцями розташування кадетських повітових комітетів (чисельність яких достеменно не встановлена) були також м. Глухів, Стародуб, Новгород-Сіверський¹⁴. О.П. Кривобок, посилаючись на спогади І.Л. Шрага та Т.В. Локотя, вважає, що організацій було все ж таки десять або одинадцять, додаючи також осередки в Козельці, Клинцях, Суражі, Сосниці, Конотопі, Ніжині, Борзні, та наполягає, що кількість членів партії на Чернігівщині наближалась до 400–450 чол.¹⁵

ЦК КДП уважно відстежував динаміку зростання первинних осередків у імперії. Так, у першому огляді — «Відомості про місцеві губернські та повітові групи та комітети кадетської партії» — від 30 грудня 1905 р. в розділі «Україна й Південно-Західний край» щодо Чернігівщини відзначалось: «Имеется группа с А.А. Свечиным и А.А. Мухановым во главе. Ведет деятельную пропаганду, но сведений о составе комитета пока нет»¹⁶. У справі «Алфавитный список адресов местных групп партии народной свободы» контактною особою по Чернігівській губ. значився спочатку О.О. Свечин, а в подальшому — І.М. Полторацький¹⁷. У листі комітету чернігівської групи у відповідь на лист із ЦК КДП від 21 січня 1906 р. (№2) повідомлялось: «...2) Наша группа по существу только городская, но в состав пока входят и лица, живущие в разных местах губернии, так как местные группы по уездам еще не организовались, поэтому наш комитет пока исполняет функции губернского. Комитет в настоящее время занят организацией групп в уездах и городах губернии (копия циркулярного письма комитета прилагается). Участники комитета организуют издание местной газеты «Десна», газета будет издаваться не партией, но будет поддерживать партийную программу. Во время январского губернского собрания велись переговоры с земцами, но почти безуспешно; очень немногие из них вступили в партию и взяли за организацию местных групп. Большинство гласных присоединилось к Союзу 17 октября. 3) Наша группа начала официальное существование с 11 декабря, когда созвано было организационное собрание, разрешенное администрацией при условии присутствия на собрании полиции. Вскоре после этого собрания местный полицмейстер отказал в разрешении печатания повесток комитета и квитанционной книги, и их пришлось послать для печатания в Киев. На второе общее собрание 29 декабря с участием и не членов партии разрешение было дано без затруднения (на основании усиленной охраны губернатором издано обязательное постановление, которым никакие собрания без разрешения не допускаются). 4) Лица, вошедшие в состав партии, проявляли свою деятельность в духе партийной программы и до 11 декабря, и репрессии администрацией начались до формирования группы. Так, местный податной инспектор г. Имшенецкий (член комитета) вследствие телеграммы губернатора 11 декабря устранил от должности министром финансов от 12 декабря

за противоправительственную агитацию. Затем [...] декабря был арестован член комитета присяжный поверенный Иван Николаевич Соколовский; в виду его болезни тюремный арест заменен строгим домашним арестом, который до настоящего времени не снят. 30 декабря арестован член комитета помощник присяжного поверенного г. Пухтинский, до настоящего времени находится в тюрьме. Причины этих арестов совершенно неизвестны, никаких обвинений арестованным не предъявлено. 9 января в г. Нежине арестован (сидит в тюрьме) земский страхового агент Гужовский, по обвинению в принадлежности к какому-то противозаконному сообществу. Гужовский заявляет себя членом к.-д. партии, но в состав нашей группы не входит. Комитету он известен, и по своим убеждениям не может принадлежать к какой-либо тайной организации. ...В январе член группы Кривцов хотел устроить в м. Репках собрание крестьян в порядке закона 12 октября для собеседования по поводу манифеста 17 октября, о чем подал заявление местному исправнику, от которого получил отказ. Тогда один из крестьян пригласил к себе Кривцова и своих знакомых односельчан для беседы о манифесте 17 октября. За это Кривцов и подвергнут губернатором месячному аресту как за нарушение обязательного постановления (устройство частного собрания без разрешения). Некоторые записавшиеся в группу чиновники выходят из партии без объяснения причин, но очевидно под давлением начальства. 5) Сведения о местных уездных и городских группах будут сообщены по организации этих групп. *Председатель А. Муханов. Секретарь Полторацкий*¹⁸. За период 14–24 лютого 1906 р. ЦК КДП одержав від Чернігівського комітету оновлений звіт¹⁹.

Утворення осередків партії кадетів відбулося швидко. Навесні 1906 р. вони діяли майже в усіх повітових містах губернії; цьому сприяли такі чинники: наявність уже існуючих осередків організаційних попередників — «Союзу визволення» і «Союзу земців-конституціоналістів», достатня кількість ініціативних кадрів з певним політичним досвідом; стабільність впливу у земських і міських органах самоврядування (так, О.О. Свечин був головою губернської земської управи, О.О. Муханов — колишнім губернським маршалком); можливість керівників місцевої організації кадетів — землевласники О.О. Муханов та О.О. Свечин мали змогу фінансувати її діяльність (останній, володіючи майже 6814 дес. землі, щедро спонсорував і видатки ЦК партії); відносно впорядкована структура Чернігівської губернської організації конституційно-демократичної партії. Узагальнений соціальний портрет Чернігівської організації КДП виглядає так. Участь у Чернігівській організації КДП брали переважно дворяни, юристи, інженери, лікарі, поодинокі вчителі і священники; соціальна база місцевих організацій була обмеженою²⁰. Як відзначає О.П. Кривобок, «на Чернігівщині ... провідними діячами повітових осередків кадетів були поміщики та інтелігенція середньої ланки. Натомість робітників, навіть кваліфікованих, аптекарів і фельдшерів серед кадетів зовсім не виявлено. Дуже маленьким було і представництво селян, причому зауважимо, що обоє селян, які були обрані у виборщики від кадетів, працювали у земстві, тобто були співробітниками земських діячів партії народної свободи, які склали кістяк місцевих організацій партії. Адвокати, нотаріуси, інженери, міські голови — все це представники забезпеченої інтелігенції. Звичайно, можна зважити на те, що загальний склад партійних груп та їх прихильників був строкатіший, з участю бідніших верств населення. Однак саме ця місцева еліта була обличчям партії, її найактивнішими і авторитетними діячами...»²¹. «Вестник партии народной свободы» уважно занотовував факти зацікавлення селянства програмою КДП: див., наприклад, записи за 1 січня 1906 р. у щоденнику М.М. Черненкова «Из деревни», що висвітлюють інтерес чернігівських селян до агітаційної літератури КДП²²; лист в ЦК партії від козака Федота, який заявляв, що бажає брати участь у КДП («Я вполне надеюсь на эту партию...»), плакав надію бути обраним депутатом Думи, прохав надіслати йому програму кадетів як орієнтир для майбутньої парламентської діяльності²³.

Показово, що окремі місцеві діячі виявляли значно більший радикалізм у національному, зокрема українському питанні, порівняно з ортодоксальною позицією КДП (так, І.Л. Шраг і ще кілька осіб одночасно були членами Української радикально-демократичної партії, О.О. Свечин як депутат Першої думи брав участь в

Українській думській громаді (1906 р.) та виступав за національно-територіальну автономію українських земель). О.О. Свечин та І.Л. Шраг входили до складу ЦК «Союзу автономістів-федералістів» під головуванням проф. В.І. Вернадського²⁴. Водночас з обережністю до українських планів ставився М.К. Імшенецький, вважаючи першочерговою справою демократичні реформи в Російській державі.

І все ж таки в 1906-1907 рр. Чернігівська кадетська партійна організація, незважаючи на відносно малочисельність, була однією з найвпливовіших політичних сил у регіоні, що підтвердили результати виборів до Першої та Другої державних Дум.

4. Чернігівські кадети та влада напередодні та в період діяльності Першої Державної Думи

Внаслідок стрімкого процесу самоорганізації в кожному повіті Чернігівської губернії вже навесні 1906 р. кадетські кандидати брали участь у виборах до Першої Державної думи по всіх куріях виборщиків, крім робітничої. Метою агітації було створення широкого опозиційного блоку на виборах у Думу з провідною роллю кадетів. Так, чернігівець родом, учасник тих подій, М.М. Могилянський щодо виборів по Городнянському повіту Чернігівської губ. свідчив: «...Уездный комитет к.-п. партии принял довольно энергичные меры к распространению партийной литературы, на партийных же собраниях всем избирателям были розданы программа партии и брошюра «Чего хочет конституционно-демократическая партия»...Имели шансы на успех только те кандидатуры тех не крестьян, которые пользовались в уезде известностью своим доброжелательным отношением к крестьянству. Земская деятельность в очень редких случаях служила к известности и популярности деятеля. Очень укрепляло симпатии избирателей известие об административных преследованиях, которым кандидат подвергался или подвергся.... Представители к.-д. партии на предвыборных собраниях открыто заявляли о своей принадлежности к ней, развивали, объясняли и защищали партийную программу, а также выставляли свою кандидатуру в выборщики, как кандидатуру партийную»²⁵. Щодо підсумків виборів у Першу думу, в ЦК КДП на ім'я секретаря О.О. Корнілова 14 квітня 1906 р. полетіла тріумфальна телеграма від І.М. Полторацького: «Думу избраны крестьянами Куриленко левее к.-д., всеми Муханов, Шраг, Свечин, Миклашевский члены комитета к.-д., рабочий Остроносков, крестьяне Гужовский, Бабич, проф. Локоть. Все не правее к.-д. Десять избирается»²⁶.

Після перемоги на думських виборах кадети виступили з різкою критикою на адресу центральної та місцевої влади, але разом з тим наполегливо шукали «на шляхах до свободи» можливого компромісу з нею. Висловлюючи суспільний настрій ліволіберальних сил, М.М. Могилянський в перші дні першої думської сесії твердив: «...Перед Государственной Думой, перед страной стоит основная задача — обеспечить дальнейшее мирное культурное развитие народа свободными учреждениями демократического конституционного строя. ...Поэтому вся тактика Думы должна быть построена в соответствии с действительным настроением страны, на учете степени ее политического развития...»²⁷. Освітлюючи перші дні роботи Думи, писав: «...Речи Стаховича, Родичева и Шрага создали из вечернего заседания (4 мая) большой парламентский день»²⁸. Розмірковуючи над проблемою «тиску» кадетів на владу, акцентував: «Видя в тактике лишь средство для достижения поставленных целей, мы полагаем, что она будет тем целесообразнее, чем более окажется гибкой и способной приспособиться к конкретной постановке и сообразоваться с действительным настроением страны»²⁹. Ці позитивні й реалістичні в умовах трансформаційних процесів у суспільстві принципи стратегії й тактики КДП не завадили загостренню конфлікту партії «Опозиції її величності» з непоступливою авторитарною владою. В фонді ЦК КДП збереглась телеграма О.О. Муханова, адресована в Москву секретарю ЦК КДП О.О. Корнілову про заборону адміністрацією зібрання партії 26 лютого 1906 р.³⁰. Також О.О. Муханов як голова комітету в листі до ЦК к.-д. партії повідомляв, що «2 марта в г. Глухове арестован член партии П.А. Трофименко будто по распоряжению Департамента полиции по подозрению в какой-то агитации. По газетным сообщениям, одновременно с И.Н. Полторацким арестованы и другие члены партии, в том

числе А.П. Литвинов». У Глухові вони висувалися як виборщики в Думу. Нагадував про долю козака Я.А. Гужовського, що перебував у тюрмі, але, незважаючи на це або й завдяки цьому, був успішно обраний виборщиком по Ніжинському повіту (Про нього ж йшлося у телеграмі О.О. Муханова до В.Д. Набокова (СПб.) від 9 квітня 1906 р. як про виборщика, котрий утримується в тюрмі без пред'явлення звинувачення: «Прошу ЦК немедленно просить освобождения. Крайне спешно. Выборы 14». Напис на телеграмі (не дуже розбірливий): «Очевидно, что просьба была бы бесперспективна»³¹. Одночасно О.О. Муханов прохав надіслати 500 екз. брошури кн. Д.І. Шаховського «О черной сотне» з метою проведення контрпропаганди у відповідь на брошуру «Дружеский совет евреям», надруковану за розпорядженням петербурзького градоначальника та розповсюджвану в м. Стародубі та повіті; за виразом автора листа, «для парализования такого влияния»³².

Кадетський публіцист В.П. Обнинський ретельно систематизував у двох хронікальних виданнях факти безперервної боротьби влади з революцією та опозицією в масштабах імперії. Стислі телеграфні повідомлення газет «Русское слово» та «Страна» змальовують напружену атмосферу конфронтації. В цих документах доби згадується й Чернігівщина... *3 березня 1906 р.* у Глухові напередодні передвиборчого зібрання в Першу думу арештовано кадетів П.А. Трофименко та Литвинова — «найбільш ймовірних і прогресивних кандидатів»³³. *24 лютого 1906 р.* Судовою палатою винесені вироки по справах про замах на життя чернігівського та ніжинського поліцейських. Захист здійснювали по першій справі місцеві присяжні повірені Шраг та Вакар, по другій — київський адвокат Марголін. У першій справі підсудний був визнаний винним і засуджений до чотирьох років каторжних робіт, у другій — до чотирьох місяців тюремного ув'язнення. *27 березня 1906 р.* у Сибір без пред'явлення звинувачення засланий громадський діяч присяжний повірений М.Д. Пухтинський³⁴. *10 червня 1906 р.* в Чернігові припинено вихід газети «Десна»; замість неї вийшла «Утренняя заря» (*Обидві — прокадетського напрямку*). *1 квітня 1906 р.* губернатор запропонував головам земських управ вилучити з народних бібліотек газети і журнали «революційного напрямку» («Биржевые ведомости», «Русские ведомости», «Киевские отклики») та замінити їх «патріотичною пресою»; в іншому випадку погрожував закриттям бібліотек. *16 липня 1906 р.* призупинено видання газети «Утренняя заря»³⁵.

Архівні справи фонду особливого відділу департаменту поліції (ДП, ОВ) теж містять інформацію про утиски владою організаційних ініціатив чернігівських кадетів. Ось, наприклад, шифрована телеграма з Чернігова від губернатора М.М. Родіонова до ДП, ОВ від 16 квітня 1906 р. за №1257 з проханням повідомити, чи можна визнавати існування конституційно-демократичного союзу та дозволити зібрання членам партії. Відповідь директора департаменту від 18 квітня 1906 р.: «...собрания могут быть разрешаемы, но не партии как таковой, а определенным лицам в качестве ответственных устроителей при условии присутствия полиции и вообще точного соблюдения всех правил, установленных законом о собраниях от 4-го сего марта». Підкреслювалось, що партія кадетів ще не легалізована. Аналогічні запити надійшли також із Сум та Одеси³⁶.

Штрихи щодо взаємовідносин влади та чернігівських лівих лібералів знаходимо у мемуарах відомого земського діяча, члена КДП В.М. Хижнякова. Так, характеризуючи настрої перших місяців революції в рідному місті, він писав: «В Чернигове в это время среди интеллигенции всех степеней было большое оживление. Группировались в политические партии, собирались сходки в частных домах и довольно многолюдные митинги в публичной обстановке, и велись до поздней ночи горячие прения, с резкою критикой настоящего и проектами будущих реформ и измененного общественного строя»³⁷. Змальовував багатолюдний мітинг, влаштований КДП у залі губерньського дворянського зібрання, що вмещувало більш ніж тисячу осіб, та вільну дискусію, що йшла між опонентами, здивовано відзначаючи несподіваний нейтралітет влади: «...полиция нисколько не вмешивалась во все, происходившее на митинге»³⁸. В розповіді про нараду земців (45 осіб) у помешканні О.О. Муханова згадував про настирливу вимогу поліції розійтися та рішучу відмову, яка була дана

господарем; внаслідок цього зібрання продовжилося в присутності поліцеймейстера. Описував напружені, через політичні розбіжності, особисті стосунки губернатора О.О. Хвостова та О.О. Муханова³⁹ та, як наслідок, своєрідну форму помсти влади в період революційних потрясінь: «Когда позднее в Городнянском уезде вспыхнули крестьянские волнения, и обезумевшие толпы разорjali дотла усадьбы нескольких «левых» землевладельцев, для защиты их не было послано ни одного полицейского и солдата»⁴⁰. Постраждав і маєток О.О. Свечина⁴¹.

Поширення кадетської літератури в умовах посиленої і надзвичайної охорони в більшості українських губерній (так, Чернігівщина з 4 січня 1906 р. вся була переведена на стан надзвичайної охорони) було пов'язано з ризиком і мало здійснюватися нелегально. Центрами поширення слугували передусім редакції к.-д. газет, частково – земства. Чернігівські кадети, підтримуючи протест ЦК партії проти порушення свободи агітації в період передвиборчих перегонів, приєдналися до заяви від 20 лютого 1906 р. від представників місцевих комітетів від 28 губерній (були також присутні делегати від Київської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської губ.), щодо насильницьких дій місцевої влади в період передвиборчих перегонів. «...Надежды на перемену правительственной тактики относительно выборов, которая связывалась некоторыми с назначением срока выборов, ныне оказались обманутыми. ...При этих условиях свобода избирательной агитации во многих местах фактически сведена к нулю и участие в выборах всех элементов затруднено до крайности»⁴².

Після розпуску Першої думи 8 липня 1906 р., який для більшості провінційних відділів партії виявився повною несподіванкою, репресії влади проти кадетської партії посилювалися. Відповідно, різко скоротилися канали впливу на маси. Кадети-першодумці, що підписали особисто Виборзький маніфест, були назавжди позбавлені пасивного виборчого права (зокрема, І.Л. Шраг) і відтоді не мали права займати виборні посади. Щодо реакції на Виборзьку відозву місцевої громадськості в цілому, чернігівських кадетів зокрема, важливим є свідчення М.М. Могилянського, який 10 червня 1906 р. виїхав із Петербурга та перебував на батьківщині до самого розпуску Думи, повернувшись у північну столицю лише 9 липня. Суспільний настрої периферії він характеризував так: «В провинции сразу же высоко оценили принципиальную сторону Выборгского воззвания, то есть готовность защищать народное представительство даже разрывом исключительно со строго конституционными средствами и вступлением на путь пассивного сопротивления. Но нам не приходилось слышать двух различных мнений о практической осуществимости выборгских решений теперь же... Гельсинское решение с чувством удовлетворения принято в провинции...»⁴³.

Цікавий документ із архіву ЦК КДП, пов'язаний з історією Виборзької відозви — лист до ЦК кадетської партії від секретаря Чернігівського комітету М.К. Імшенецького: «В ЦК п. н. с. В №8 нашей газеты «Утренняя Заря» от 9 июня н. г. было перепечатано рассылавшееся ЦК воззвание: «Граждане, Вы, пославшие в Думу своих избранных, в настоящую тревожную минуту должны поддержать их. Народу брошен вызов» и т. д. Теперь редактор наш привлекается к суду между прочими многочисленными преступлениями и за эту перепечатку. Давая это воззвание в печать, я имел в виду, что оно, к тому времен (9 июня) уже было напечатано в некоторых газетах. Но теперь после ликвидации дел нашей газеты я не могу найти тех номеров газет, где оно печаталось. Помнится, что я читал его в «Русских Ведомостях» или какой-то другой московской газете. Установление факта печатания этого воззвания до 9 июня в других газетах чрезвычайно важно для защиты нашего редактора»⁴⁴.

Отже, протидія влади ліволіберальним організаціям після розпуску Першої думи виявлялась у різноманітних формах: встановлення перешкод розповсюдженню кадетських видань (передусім «Маніфеста к народу от народных представителей», більш відомого під назвою «Виборзької відозви», що містив програму громадянської непокори владі); залучення до слідства депутатів Думи, що підписали Виборзьку відозву, та виключення їх зі складу виборних органів міського та земського самоврядування; висилка окремих осіб за межі губернії (особливо напередодні нових виборів); штрафи, обшуки, конфіскація окремих номерів, арешт редакторів або вза-

галі припинення та закриття опозиційних періодичних видань, здебільшого тих, що користувалися популярністю у читачів (найважчим ударом для чернігівських кадетів було закриття газети «Утренняя заря» та висилка за межі губернії редактора-видавця – кадета І. Іванова; спроба відновлення партійного органу виявилася невдалою); обшуки, що інколи супроводжувалися конфіскацією агітаційно-пропагандистської літератури; негласний нагляд поліції за окремими «неблагонадійними» особами; відсторонення від посади, часто з подальшою висилкою; заборона у створенні нових місцевих осередків партії; суворий нагляд за зібраннями партійного, міжпартійного та непартійного характеру; заборона зустрічей окремих депутатів Думи з виборцями... В Чернігові рупором офіційної пропаганди були «Черниговские губернские ведомости», які, за словами губернатора, «...после искоренения мерами административного воздействия частной газеты усиленно занялись выборной агитацией, убеждая изо дня в день не выбирать в Думу прежних людей, а выбрать людей, степенных и умеренных, которые не посмели бы порицать и дерзко осуждать действия властей». Цей офіціоз губернатора, писав М.М. Могиланський, був насправді «підголоском чорносотенної преси»⁴⁵.

Таким чином, мирна просвітницька «місіонерська» діяльність кадетів під гаслами побудови нового, конституційного та демократичного ладу в державі регулярно й безнадійно наштовхувалась на неприхильну реакцію влади. Формально нелегалізований статус КДП давав владі привід розглядати її відділи як недозволені організації та зараховувати їх членів у списки неблагонадійних елементів. Чиновникам взагалі категорично було заборонено брати участь у кадетських організаціях під загрозою звільнення зі служби.

5. Чернігівські кадеті і влада під час виборчих перегонів та в період діяльності Другої Державної Думи

Особливий відділ департаменту поліції в листі від 9 серпня 1906 р. вимагав від губернаторів та градоначальників терміново до 16 серпня 1906 р. надати інформацію щодо передвиборчої діяльності кадетів і надалі надсилати її щомісячно⁴⁶. На виконання розпорядження чернігівською владою було зафіксовано такий факт: «...6 сентября 1906 г. у бывшего депутата, помещика Черниговской губ. А.А.Муханова — собрание 20 чел. с бывшим Первой Думы Муромцевым. Подобные собрания А.А.Мухановым предположено устраивать каждый день»⁴⁷.

З листопада 1906 р. з ЦК КДП спілкувалась Ольга Василівна Татарінова, старша дочка В.М. Хижнякова. Листи надходили саме на її ім'я (мешкала вона в будинку батька). Так, важливим є лист О.В. Татарінової від 10 січня 1907 р. (*датовано за текстом*) з приводу примусових засобів влади щодо передплати на проурядову газету «Черниговское Слово»⁴⁸; в додатку до листа мстились відповідні документи⁴⁹. Детальний огляд справ у Чернігівській організації КДП був у наступному листі (*датування за текстом документа — друга половина 1907 р.*): «Черниговская губерния. Черниговская губерния никогда не имела правильной партийной организации. Центром партийной деятельности всегда был Чернигов, городская группа которого и взяла на себя функции губернского комитета. По территориальному положению Чернигова в губернии сообщения его с уездами очень плохи. Частью потому, а частью и по самому составу партийной группы Чернигова сети уездных комитетов в губернии не организовались. Кроме Черниговского комитета, комитет существовал только в г. Городня.

Состав партийной группы в губернии представлял следующее: организаторами и руководителями были старые земцы, как Муханов, Свечин, Хижняков, люди испытанные в оппозиционной борьбе с правительством. Авторитет их велик во всех слоях населения. Этим авторитетом и объясняется существование в губернии организации партии народной свободы, так как все остальные элементы, примкнувшие к партии (так называемые корреспонденты, через которых рассылалась литература) никоим образом не могут называться конституционалистами-демократами. Это все или с.-р. или с.-д., внесшие в нашу группу много обломков своих прежних вероиспо-

веданий і сделавши групу пестрою і нестройною. Со смертю Муханова і з переїздами Свечина в Петербург нестройність эта особливо сильно стала проявлятися, і діяльність комітета Чернігівського почти совершенно замерла.

С самого начала существования партии, то есть с первой выборной кампании в губернии административный произвол благодаря положению всей губернии на усиленной охране ширился беспредельно. Собрания не разрешались, видные граждане, кандидаты в выборщики преследовались и пр. Но выборы, тем не менее, прошли удачно, партия к.-д. руководила ими и провела из 10 депутатов 4 к.-д., 2 близких, 1 рабочего и 3 левых крестьян. Правые были все забаллотированы. Без блока с левыми нельзя было обойтись и при первых выборах. Во вторую выборную кампанию репрессии еще более увеличиваются. Еще до выборов началось гонение на депутатов 1-й Думы. Двое из них были арестованы и высланы из губернии. Перед самыми выборами аресты, обыски и высылки усилились и со стороны администрации было сделано все, чтобы помешать влиянию прогрессивных групп на выборы, тем не менее, выборы оказались левее первых: из 10 депутатов к.-д. имели 4, левые 5 и октябристы 1 [*Далее зачеркнута фраза: «После роспуска 2-й Думы высылки из губернии к.-д. усилились»*].... В настоящее время от Чернігівського комітета остались одни обломки и то не чисто кадетского строения. Из деятельных членов только один, и тот скоро покидает Чернігів совсем. Остальные по своему служебному положению и по дурным отношениям к администрации не могут вести широкую организационную работу. Комитету необходимы добавочные работоспособные силы». Змальовуючи відносини місцевого осередку партії народної свободи та чернігівської громадськості, відзначала: «Что касается до работы в общественно-культурных начинаниях, то она идет, и все свободные силы в нее вошли, хотя таких начинаний и немного. Земство настроения ... не правее левых октябристов. Помещики — октябристы по преимуществу. Крестьяне или черносотенные, причем это направление выражается главным образом в антисемитизме и недовольстве революцией, не больше, — или организованы с.-р. Существует, правда, и группа крестьян, организованных и сознательно принявших программу к.-д., но при невозможности вести пропаганду она не расширяется, хотя почва для принятия нашей программы, по-видимому, среди крестьян есть. В городских слоях большое сочувствие к.-д. Третий земский элемент и учителя заметно поворачиваются к к.-д. Еврейский элемент неустойчив, украинский элемент — враждебен». Висновок виглядав несподівано оптимістично: «В общем авторитет партии высок. Приезд в Чернігів агента ЦК ничего не даст. Местные силы все на работе, какую только комитет в силах исполнять, а главного недостатка — наличие лица, живущего постоянно в губернии и по своему положению независимого от администрации, разъездной агент дать не может»⁵⁰.

6. Участь чернігівських кадетів у керівних органах партії. Політичне меценатство О.О. Свечина

У 1907 р. у ЦК кадетської партії входили чернігівці М.М. Могилянський та О.О. Свечин, що на той час мешкали у Петербурзі, й О.О. Муханов, котрий перебував у Франції⁵¹. М.М. Могилянський (11 березня 1907 р.) та О.О. Свечин (15 квітня 1907 р.) у склад ЦК були кооптовані⁵². В 1916 р. в склад ЦК КДП, що містив на той час 59 чол., від Чернігівщини входили Я.К. Імшенецький та О.О. Свечин⁵³.

Популярною постаттю в керівних органах партії був, беззаперечно, Олексій Олексійович Муханов — губернський маршалок дворянства, заможний землевласник (своє майно він оцінював у 28 тис. крб.), видатний оратор. Він входив до складу аграрної комісії ЦК КДП, брав участь у її засіданні 21 лютого 1906 р.⁵⁴, виступав у думській дискусії з аграрного проекту «33-х»; балотувався на засіданні парламентської фракції КДП 25 квітня 1906 р. у кандидати на посаду товариша голови Думи та одержав 47 голосів — його випередили П. Д. Долгоруков (93 голоси) та В.Д. Набоков (82 голоси)⁵⁵; регулярно запрошувався до участі у нарадах ЦК (наприклад, березень 1906 р. з питання виборів у Державну раду)⁵⁶. Його кандидатура висувалася на пост міністра під час переговорів кадетів із урядом І.Л. Горемікіна⁵⁷. Від імені партії провадив перемовини з прем'єр-міністром П.А. Столипіним. Шаноблива згадка про О.О. Муханова

міститься у збірнику «К десятилетию Первой Государственной Думы»: «Конституціоналіст із широкими поглядами ... Один із засновників партії народної свободи...»⁵⁸.

В аграрній комісії ЦК КДП брав також участь чернігівський кадет Є.К. Добровольський. Документальне свідчення містить справа «О кадетской партии в Черниговской губ.». У звіті начальника Чернігівського губернського жандармського управління в особливий відділ департаменту поліції від 5 листопада 1906 р. згадується перлюстроване листування дворянина Євгенія Пантелеймоновича Добровольського, який «служит заведующим оценочно-статистического бюро Черниговского губернского земства и состоит видным членом комитета Черниговского отдела кдп», а також «...состоит под негласным наблюдением». У справі міститься текст листа М.М. Черненкова до Добровольського (СПб., від 19 листопада 1906 р.), де повідомляється про майбутнє засідання аграрної комісії в Москві 22 листопада 1906 р. в будинку кн. Долгоруких, членом якої був адресат: «Ваш приезд был бы очень важен. Дело в том, что нами теперь предпринят ряд работ учетно-статистического характера, особенно по Малороссии, и исполнение их требует привлечения опытных статистических сил (даже при самой выработке плана работ)». Йшлося також про обласну аграрну нараду селян та інших осіб восьми промислових губерній, заплановану на 24–26 листопада 1906 р.⁵⁹

Регулярну фінансову допомогу партії надавав О.О. Свечин, який з весни 1907 р. до того ж обійняв маловдячну посаду скарбника ЦК КДП (замість О.І. Камінки). Саме на його ім'я повинні були надходити внески від місцевих груп. На той час, як відзначалося у циркулярі ЦК, скарбниця партії була спустошена, борги провінційних груп КДП — не виплачені⁶⁰.

У листі ЦК КДП «Об издании общедоступной народной газеты для ознакомления населения с деятельностью Думы и с тактикой парламентской фракции к.-д. в ней» (за текстом документа орієнтовно — 1907 р.) йшлося про видання газети «Думский листок», яка вже набрала 10000 передплатників. Але для рентабельності видання, вважало керівництво партії, потрібно було мати не менш як 45000–50000 передплатників. Тому вирішено було створити особливий фонд під керівництвом кн. Д.І. Шаховського шляхом добровільного придбання паїв (пай — 50 крб.). Першим вкладником став О.О. Свечин, який придбав 200 паїв на 10000 крб. та відразу ж вніс більш ніж половину належної суми⁶¹.

У циркулярі №5 «По вопросу о смете и раскладке на 1906 г.» від 28 січня 1906 р. йшлося про фінансування партії. Передбачалось на перше півріччя з 1 лютого 1906 р. з Чернігівської губернської організації КДП одержати 500 крб. Це був третій рівень «оподаткування» (перший — 1500 крб. (Київська, Херсонська губ.), другий — 1000 крб. (Харківська губ.))⁶². Існували також інші градації: по 300, 200, 100 крб. Усього за цей період з парторганізації 52 губерній та областей Російської імперії ЦК КДП планував одержати 36900 крб. За перші два роки, коли чисельність партії невпинно зростала, ЦК КДП витратив на пропаганду 120000 крб. Але починаючи з 1907 р. у звітах трапляються заяви про фінансові труднощі та постійні нарікання про те, що «...производит в сколько-нибудь широких размерах рассылку и раздачу партийной литературы, командировать организаторов и пропагандистов наших идей — мы теперь совершенно не можем»⁶³. В «Смете расходов ЦК на 1908 г.» з Чернігівської організації КДП планувалось одержати 150 крб. плюс борг 50 крб. (таку ж суму повинні були виплатити кадети Катеринославщини); найбільшу «контрибуцію» сподівались одержати з Одеси (500 крб.) та Харкова (400 крб.)⁶⁴.

7. ЦК партії народної свободи та місцеві організації партії на Чернігівщині

ЦК не тільки здійснював контроль над фінансовими справами партії, але й визначав програму й тактику. Багато хто з членів ЦК входив за місцем проживання у склад губернських та міських комітетів. У місцеві групи регулярно надсилалися циркуляри ЦК КДП: №1 від 17 січня 1906 р.⁶⁵, №2 від 21 січня 1906 р. В останньому в пункті 2-ому містилося прохання: «...сообщать быстро о жизни партии; присылать издания групп (не менее 100 экз.), различные периодические издания, вырезки о партии из местных газет, сведения о ходе избирательной кампании, о вмешательствах администрации

в партійну життя, о жертвах адміністративного произвола. Это очень важно, так как готовится к выходу Еженедельник», а в пункт 3-ому — прохання повідомити адреси всіх груп, що існують «в межах району Ваших дій», та прізвища окремих «найбільш енергійних членів партії для розсилки з ЦК матеріалу»⁶⁶. В циркулярі №18 пропонувалося надсилати відомості про організацію та склад партійних груп, про результати виборів уже не в Москву, а в Петербург, на адресу Миколи Миколайовича Черненкова у зв'язку з перенесенням туди секретаріату ЦК⁶⁷. Слід згадати також циркуляр №31 «О легализации партии», в якому повідомлялось, що устав КДП після доопрацювання було знову подано в «Присутствие об обществах». Що ж до власних перспектив кадетське керівництво оптимістично вважало, що перешкод для легалізації не має бути. «...Все толки о переходе партии «н(ародной) с(вободы)» на нелегальное положение следует признать по меньшей мере преждевременными»⁶⁸.

Колоритною фігурою на локальному рівні політики був гідротехнік Чернігівської губернської земської управи Віктор Олександрович Пахарнаєв. Спочатку він з ентузіазмом тяжів до КДП. У подальшому, можливо, еволюціонував у більш «ліво-му» напрямку. В партію записався в листопаді 1905 р., коли тимчасово перебував у Петербурзі, а надалі вдома, у Чернігові, зробив спробу увійти у місцеву групу КДП. Скаржився, що місцева група обумовила вступ до партії додатковою умовою, вимагаючи рекомендації членів партії для новоприбулих кандидатів. Це не задовольнило В.О. Пахарнаєва, бо, на його погляд, така вимога, «во-первых, отпугивает многих расположенных записаться, а во-вторых, затрудняют лиц, пожелавших бы заняться вербовкой «диких». Ось фрагменти з його листа в ЦК КДП від 26 січня 1906 р.: «...работы кругом тьма-тьмушая и однако приходится наблюдать, что другие партии нас обгоняют. Здесь часто указывают на положение чрезвычайной охраны, парализующей будто бы всякую общественную деятельность, но, право, весьма многие не считают это препятствием для своей личной деятельности и работы, была бы работа»⁶⁹. Звертав увагу ЦК на нестачу партійної агітаційно-пропагандистської літератури, особливо для народу («наша партия и объявила себя народной», «очень нужна программа партии применительно к народному пониманию»), та прохав терміново надіслати програму партії для безкоштовного розповсюдження, звіт, постанови партійного з'їзду, коментарі до окремих пунктів програми⁷⁰. Ця історія мала продовження. У фондах ЦК КДП зберігся лист за підписом І.Л. Шрага та І.М. Полторацького з приводу можливості «подвійного вступу» в КДП: «В секретариат ЦК. Комитет Черниговского городского отдела конституционно-демократической партии настоящим доводит до сведения секретариата, что §3 Устава (во второй его части) отредактирован весьма неясно, и при применении на практике вызывает недоразумения. «Лица, принятые в ЦК, в состав местных групп не входят», — толкование может быть двоякое: — не имеют права входить в состав местных групп, или прием кого-либо ЦК еще не обязателен для местных групп. Наш комитет, по поводу одного случая, дал второе толкование, ибо первое явилось бы совершенно непонятным. Вероятно, с этим толкованием согласится и ЦК, и примет меры при напечатании новых уставов к более ясному изложению §3 Устава. 10 февраля 1906 г., г. Чернигов. За председателя комитета — Шраг. Секретарь — Полторацкий»⁷¹. Можливо, Чернігівський комітет відмовив енергійному, занадто радикально налаштованому неофіту щодо членства в лавах місцевої організації. А про всяк випадок, щоб уникнути непорозумінь, надіслав запит у керівні органи партії та порадив «верхам» удосконалити процедуру прийому в партію.

Лідери чернігівських кадетів наполегливо ставили перед ЦК питання про легалізацію партії, скаржачись на те, що відсутність легального статусу є майже нездоланною перешкодою для роботи в масах: «...Необходимо, чтобы ЦК после регистрации нашего устава прислал бы нам какие-либо официальные доказательства легализации и нашего местного комитета, без чего мы лишены возможности созывать собрания партии как городское, так и губернское». Прохали з'ясувати, «каким способом и каким учреждением, т. е. ЦК или губернским, могут получать право легального существования уездные и другие районные комитеты, организованные по §18 нашего

Устава и в «Черниговских губернских ведомостях» по с. 25 Прав[ил] 4 марта, а нам бы полезно было иметь нотариально засвидетельствованную копию Устава с надписью по ст.24 Прав[ил] 4 марта. Вопрос о легализации уездных и местных комитетов возбуждается как в виду несомненной возможности образования таких комитетов, так и потому, что у нас уже образовался в Городне уездный комитет и имеются сведения об организации нескольких сельских комитетов»⁷².

8. Чернігівські кадети в постреволуційний період

У 1907–1912 рр. відбувався характерний для всіх регіонів імперії розвал кадетської партії на периферії. Радикально налаштовані особи переходили в інші, більш ліві партії. Посилилися репресивні дії влади: члени партії усувалися від виборних посад, виключалися з дворянського стану. 16 лютого 1908 р. Сенат остаточно відмовив партії у легалізації. У результаті чисельність КДП по імперії в 1908 р. скоротилася до 30 тис. чол., а кількість губ. і повітових організацій у 1909 р. зменшилась у 5 разів порівняно з 1906 р.⁷³ Про ситуацію в Чернігові маємо документальні свідчення О.В. Татарінової. Так, у відповідь на запит з ЦК кадетської партії щодо місцевих періодичних видань від 23 грудня 1908 р. вона відповідала: «В Чернигове выходят следующие периодические издания: «Черниговское Слово» — типичная бездарная и безграмотная черносотенная газета, не представляющая равно никакого интереса. Рассылается во все волостные правления, потребительские лавки, кредитные товарищества, случается и частным лицам, причем в конце года под разными угрозами взывается подписная плата. Думаем, что получают ее непрерывно — не представляет никакого интереса, будем подбирать более интересные номера и пересылать Вам. «Селянин» — издание, посвященное интересам сельского хозяйства и кооперации, вопросы политические не затрагиваются. Посылаем некоторые ее номера. «Волна» — маленькое сатирическое издание, занимающееся главным образом городскими сплетнями, характеристиками местных обывателей, причем стараются не затрагивать сильных мира. Интересы никакого не представляет. Кроме этих трех изданий, в губернии не печатается больше никаких»⁷⁴. Повідомлялось про розпорядження губернатора М.М. Родіонова щодо передплати в Чернігівську громадську бібліотеку чотирьох правих газет під загрозою негайного закриття бібліотеки у випадку відмови; загальні збори членів бібліотеки відмовились виконати це розпорядження, погодившись лише на передплату газети «Новое время». Писала про звільнення з роботи земського вчителя Остерського повіту Шелеста з причини обрання його земським гласним. Інформувала про дії влади щодо «просвітницького малоросійського» товариства «Просвіта»: «Под угрозой немедленного закрытия Общества губернатор потребовал исключить из числа членов Правления Шрага (депутата Первой Думы) и еще трех лиц. Общество подчинилось этому требованию»⁷⁵. Згадувала про переслідування владою В.М. Хижнякова за публікацію некролога на смерть О.О. Муханова. Правління Товариства взаємодопомоги учителів у початкових школах губернії одержало документ від попечителя округу з доганою щодо «вредного направления деятельности и с угрозой применить надлежащие меры», а «В.М. Хижняков отдан под суд за написание этого некролога по 281 ст. ргime. Дело будет разбираться в первой половине января. Инкриминируемое место в некрологе отмечено»⁷⁶. Обіцяла надіслати до ЦК відомості економічного характеру, зокрема, щодо діяльності на Чернігівщині Селянського банку.

В одному з останніх листів ЦК КДП від 10 січня 1909 р. О.В. Татарінову виразно окреслила стан кризи в середовищі чернігівських лівих лібералів: «Группа лиц, сочувствующих идеям партии народной свободы в Чернигове и раньше была незначительна, теперь она совсем рассеялась. Комитет тоже не существует. По получению предложения ЦК принять участие в расходах партии я обращалась к нескольким лицам, на сочувствие которых можно было рассчитывать; ответ получался всегда один и тот же — не хватает на местные нужды. Затрудняясь заняться систематическими сборами, я обязуюсь от времени до времени высылать хотя бы незначительные суммы. *О. Татарінова*»⁷⁷. В подальшому діяльність чернігівських кадетів мала спорадичні прояви. 29 січня 1911 р. начальник Чернігівського губерньського жандармського управління

проінформував особливий відділ департаменту поліції, що місцеві кадети фактично не виявляють активності напередодні виборів до Четвертої думи⁷⁸.

В умовах жорсткого асиміляторського курсу, започаткованого П.А. Столипіним, набуло гостроти національне питання. На кадетській конференції 14-15 листопада 1909 р. розгорнулася гаряча дискусія щодо потреби запровадження «місцевих мов» у судочинстві та народній школі. М.М. Могилянський⁷⁹ у своєму виступі резонно зауважив: «Как черниговец, и я могу подтвердить, что среди местных национальных групп уже наблюдается недовольство деятельностью Думы, в частности, нашей фракции за недостаточную активность в защите национальных украинских интересов. Практической пользы от Третьей Думы не ждут и думают, что скорее она может профанировать идею народного представительства. Наша обязанность, обязанность нашей фракции в Думе — так организовать свои выступления в Думе, чтобы они не производили комичного впечатления бессилия или равнодушия. Не надо забывать и того, что не за горами уже общие выборы в новую Думу. Что-то должно быть сделано...»⁸⁰. Показово, що згодом аналогічний критичний настрій продемонстрував й І.Л. Шраг, коментуючи в газеті «Рада» дискусію з «українського питання» на партійній конференції 1914 р., де поряд із іншими пролунали голоси й на підтримку політики імперського централізму. Так, він зауважив, що «це мимоволі примушує ставитися обережно до кадетської партії та бажати, щоб вона найближчим часом звернулася до перегляду своєї програми щодо національного питання і встановила щось певне в своєму ставленні до недержавних народів Росії...»⁸¹. Отож аж до революційних лютнево-березневих днів 1917 р. політичне життя партії народної свободи, завмираючи на периферії, зосередилося головним чином у Москві та Петербурзі. Основною формою зв'язку між центром та регіонами, лідерами та активістами стали обласні наради та конференції, де брали участь керівники партії, думські депутати та провінційні діячі.

У цілому ж наведені факти свідчать: у 1905-1914 рр. відносини чернігівських кадетів та влади варіювалися у вельми широкій амплітуді «значень». З боку кадетів, вони коливалися від спроб діалогу, політики «нейтралітету» до «м'якого тиску» на владні структури; з боку влади — від спостереження, вичікування, роз'яснення до категоричних заборон, особистих переслідувань, прямих репресій. Мирна просвітницька «місіонерська» діяльність кадетів під гаслами побудови нового, демократичного ладу регулярно й безнадійно наштовхувалась на неприхильну реакцію уряду. Формально нелегалізовані структури КДП увесь час невсипно були «під прицілом» влади, яка розглядала місцеві відділи партії як недозволені організації та зараховувала їх членів до списків неблагонадійних елементів. Урядовий указ від 14 вересня 1906 р. категорично забороняв чиновникам державних установ, а також службовцям земського та міського самоврядування брати участь у політичних партіях і союзах під загрозою звільнення зі служби. Нелояльність влади в умовах третьочервневих системи сприядла розпаду кадетської периферії та проявам партійної активності головним чином у столичних осередках, партійних клубах, думських фракціях, також — на сторінках партійної преси й неперіодичних друкованих органів.

1. Нарский И.В. Кадеты на Урале в революции 1905-1907 гг. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. — С.3.

2. Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 — лютий 1906 рр.) // Укр. історичний журнал. — 1995. — №6. — С.37-46.

3. Демченко Т. Батько Шраг. — Чернігів: РВК «Деснян. правда», 2008. — С.113-115.

4. Див., напр.: Демченко Т., Онищенко В. З історії боротьби за скасування Емського указу: (Штрихи до громадської діяльності І.Л.Шрага) // Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С.10 — 12; Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 р. // 2006. — №2. — С.11 — 19; Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році (до століття першої російської революції) // 2005. — №6. — С.27 — 35; Вона ж. Небезпека провалу підлоги, або Грудневі баталії у Чернігівській

міський думі // 2007. — №1. — С. 60 — 65; Вона ж. Вибір шляху: українська доля Іллі Шпрага // 2007. — №4. — С.3 — 9; Кривобок О. Документи про партійне життя Чернігівщини у 1905 році // 2004. — №4. — С.55 — 61; Він же. Ліберальні партії Російської імперії на півночі Лівобережної України у 1905 — 1907 роках // 2008. — №3. — С.120 — 136; Легецька Л. Рец.: *Демченко Т.П. Батько Шпраг. — Чернігів: РВК «Деснян. правда», 2008. — 264 с.* // 2010. — №1. — С. 127 — 130; Морозова Г. Єврейські погроми 1905 р. у Чернігівській губернії // 1998. — №6. — С.124 — 136; Наумов С. Глухівська організація РУП — УСДРП та її література // 2005. — №2 — 3. — С.3 — 15; Рахно О. Голова Чернігівської губернської земської управи В.М. Хижняков: віхи життя та громадської діяльності // 2007. — №5. — С.110 — 115; Старовойтенко І. Чернігівщина на сторінках щоденної української газети «Рада» (1906–1914 роки) // 2010. — №4-5. — С.226-233; Фомська С. Становлення та діяльність чернігівської «Просвіти» (1906-1908 рр.) // 2010. — №2-3. — С. 185-193 та ін.

5. Детальніше див.: Іваницька С.Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX — початок XX століття). — Запоріжжя: Просвіта, 2011. — С. 137-154, 245-264, 278-289, 326-332, 353-361, 397-399, 401-403, 413-418.

6. Штырбул А.А. Политическая культура Сибири: Опыт провинциальной многопартийности (конец XIX — первая треть XX в.). — Омск, Изд-во ОмГПУ «Наука», 2008. — С.172, 176.

7. Шелохаев В.В. Кадеты, или Искусство компромисса // Политические исследования. — 1993. — №1. — С.149.

8. Кирьянов И.К. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. — Пермь, 2009. — С.334.

9. Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади. — (Серія: Бібліотека української літератури). — К. Наук. думка, 1990. — С.151-152.

10. Канищева Н.И. Конституционно-демократическая партия // Политические партии России. Конец XIX-первая треть XX века: Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С.267-273.

11. ДАРФ. — Ф. 523 (ЦК КДП). — Оп.1. — Спр.414. — Л.6.

12. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.11.

13. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.13.

14. Шелохаев В.В. Кадеты — главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. — М.: Наука, 1983. — С.308; Он же. Численность и состав кадетской партии // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. — М.: Ин-т истории СССР, 1987. — С.129.

15. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX — на початку XX ст.: Моногр. — Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2011. — С.88; Він же. Ліберальні партії Російської імперії на півночі Лівобережної України у 1905 — 1907 роках // Сіверянський літопис. — 2008. — №3. — С.125.

16. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.2. — Спр.32. — Л.1. Див. також: спр. 2; спр. 42. *Документи цитую мовою оригіналу.*

17. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.27. — Л.98.

18. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Лл. 5-5 зв.

19. От секретариата ЦК // ВПНС. — 1906. — 1906. — №2. — С.102.

20. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX — на початку XX ст. — С. 91-93.

21. Там само. — С.92.

22. Опублікований у «ВПНС» в №1 за 1906 р.

23. ВПНС. — 1906. — №5. — С.296.

24. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.3. — Спр.11. — Л.37 зв.

25. Могилянский М. Первая Государственная Дума. — СПб.: Изд. Пирожкова, 1907. — С.177. *Цитую публіцистику та мемуари мовою оригіналу.* Його кореспонденції

друкувались у газетах «Речь», «Дума», «Десна» (Чернігів), «Волинь» (Житомир), журналі «Украинский вестник» (СПб.).

26. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.21.

27. Могилянский М. Назв. праця. — С.29.

28. Там само. — С.16.

29. Там само. — С.172.

30. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.17.

31. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.19.

32. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.14. Цей факт також згадується на сторінках «ВПНС».

33. Цей факт згадується й у «ВПНС», але арешт датовано 2 березня 1906 р. (ВПНС. — 1906. — №4. — С.223). Обнинский В.П. Полгода русской революции. Сборник материалов к истории русской революции (октябрь 1905 — апрель 1906 г.). — Вып. 1. — М.: тип. узд. Холчев и К. — 1906. — С.95.

34. Там само. — С.119, 123.

35. Обнинский В.П. Летопись русской революции. Ч.3. Дума и революция. Вып.1. Меры против печати. Тюрьма и ссылка. Карательные экспедиции. Смертные казни. — Хроника. Апрель — июль 1906 г. — М.: Изд-е В.М. Саблина, 1907. — С.1, 34.

36. ДАРФ. — Ф. 102, ДП, ОО. — Оп.233. — Спр. 999. — Ч.43. — Л.316-318.

37. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. Предисл. В.Я. [Яковлева] — Богучарского. — Пг., «Огни», 1916. — (Б-ка мемуаров изд-ва «Огни»). — С.235.

38. Там само. — С.235.

39. Там само. — С.235-237.

40. Там само. — С.237.

41. Рахно О. Останній голова Чернігівської губернської земської управи О.О.Свечин // Сіверянський літопис. — 2009. — №4. — С.82.

42. Вестник партии народной свободы. — СПб., 1906. — №1. — 22 февр. — С.45.

43. Могилянский М. Назв. праця. — С.166-167.

44. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.12-12 зв.

45. Могилянский М. Назв. праця. — С.144.

46. ДАРФ. — Ф. 102, ДП, ОО. — Оп. 1906. — Д. 25. — Ч.43. — Т.2. — Л.61.

47. ДАРФ. — Ф. 102, ДП, ОО. — Оп.233. — Спр. 999. — Ч.43. — Л.126.

48. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.29- 29 зв.

49. Там само. — Л.30.

50. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Лл.1-4.

51. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.3. — Спр.11. — Л.23.

52. Отчет Центрального комитета Конституционно-демократической партии (партии народной свободы). За два года с 18 окт. 1905 г. по октябрь 1907 г. — СПб.: Общест. польза, 1907. — С.5.

53. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.3. — Спр..11. — Л.27; Оп.2. — Спр.1. — Л.188.

54. ВПНС. — 1906. — №2. — 5 марта. — С.86.

55. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.33 б. — Л.1.

56. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.16.

57. Шелохаев В.В. Кадеты — главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. — С.217-218.

58. К десятилетию Первой Государственной Думы (1906-1916 гг.): Сборник статей переводумцев. — Пг.: Огни, 1916. — С.209.

59. ДАРФ. — Ф. 102, ДП, ОО. — Оп. 1906. — Д. 25. — Ч. 76. — Л.1-4.

60. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.33-а. — Л.57.

61. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.33-а. -Л.118.

62. ДАРФ. — Ф.523. — Оп.1. — Спр.33-а. Циркуляры и циркулярные письма ЦК к-д. партии. — Л. 9 зв.

63. Отчет Центрального комитета Конституционно-демократической партии (партии народной свободы). За два года с 18 окт. 1905 г. по октябрь 1907 г. — СПб.: Общест. польза, 1907. — С.14.

64. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.33-а. — Л.103.
65. ДАРФ. — Ф.523. — Оп.1. — Спр.33-а. Циркуляри и циркулярные письма ЦК к.-д. партии. — Л.5.
66. ДАРФ. — Ф.523. — Оп.1. — Спр.33-а. Циркуляри и циркулярные письма ЦК к.-д. партии. — Л.6.
67. Там само. — Л.33.
68. Там само. — Л.55-55 зв.
69. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.8 зв.
70. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.8-8 зв.
71. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.10.
72. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.15-15 зв. Чернігівський комітет КДП фігурує також у справі 161 (л. 2) того же фонду. Йдеться про особовий склад комітету (15 вересня 1906 р.) та склад Городнянської групи (Див.: ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.161. — Л.1-2).
73. Канищева Н.И. Назв. праця. — С.268.
74. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.23-25.
75. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.26-27.
76. Там само. — Л.32. В.М. Хижняков у споминах освітлює цей епізод та суд, що, на його думку, фактично порушував закони про друк. Захищав його в суді І.Л. Шраг (1909 р.), домігся виправдання (Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. — С.249-250).
77. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.31.
78. ДАРФ. — Ф. 102, ДП, ОО. — Оп.233. — Спр. 999. — Ч.43. — Т.4. — Л.8.
79. В документах наради, вірогідно, саме він значиться як «чернігівський представник»; зареєстрована в стенограмі адреса: Чернігівська губ., але вказано, що він проживає у СПб., Потьомкінська, 17.
80. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.9. — Ч.1. Протоколи совещания парламентской фракции п. «народной свободы» с представителями местных групп партии. — Л.2.
81. Черніговець. Конференція «партії народної свободи» і українська справа // Рада. — 1914. — №80. — 10 квітня. — С. 2; Старовойтенко І. Назв. праця. — С. 229.

В статье анализируется жизнедеятельность Черниговской организации конституционно-демократической партии как регионального отдела влиятельной политической силы Российской империи в эпоху первой революции 1905–1907 гг. и в постреволюционный период. Акцент делается на отношениях государственной власти и оппозиции, взаимодействии «центра» и «провинции». Исследование основано на широком круге источников: материалы Государственного архива Российской Федерации и еженедельника «Вестник партии народной свободы», публицистика, мемуары, переписка.

Ключевые слова: конституционно-демократическая партия, Черниговская губерния, первая российская революция, власть, оппозиция, И.Л. Шраг, А.А. Свечин, А.А. Муханов.

The article analyzes of the life and activities of the organization of the Constitutional Democratic Party in Chernigov's province as the regional department of the leading political force of the Russian Empire during the First Revolution of 1905-1907, as well as in post-revolutionary period. Emphasis is placed on the relationship of the government and opposition, on the interaction of the «center» and «province». The study is based on a wide range of sources, such as materials of State archive of the Russian Federation and the weekly «Vestnik Partii narodnoi svobody» («Bulletin of the Party of Popular Freedom»), journalism, memoirs, correspondence.

Keywords: Constitutional-Democratic Party, Chernihiv's province, the first Russian revolution, government, opposition, I.L. Schrage, A.A. Svechin, A.A. Mukhanov